

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.4

Морозюк С. М.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін
Київського національного торговельно-економічного університету*

ЗВ'ЯЗОК КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ НОРМИ ТА КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСНОВНОГО ЗАКОНУ

CORRELATION OF CONSTITUTIONAL LEGAL NORMS AND CONSTITUTIONAL RELATIONS IN THE PROCESS OF REALIZATION OF THE BASIC LAW

У статті досліджено взаємодію конституційно-правових норм та конституційних правовідносин у процесі реалізації Основного Закону. Визначено особливості реалізації загальних норм Конституції на декількох рівнях. Відзначено, що конституційно-правові норми реалізуються як у межах правовідносин, так і поза ними, в залежності від того, зобов'язуючими, забороняючими чи уповноважуючими є такі норми.

Ключові слова: Конституція України, Основний Закон, реалізація, правова норма, правовідносини.

В статье исследовано взаимодействие конституционно-правовых норм и конституционных правоотношений в процессе реализации Основного Закона. Определены особенности реализации общих норм Конституции на нескольких уровнях. Отмечено, что конституционно-правовые нормы реализуются как в пределах правоотношений, так и вне их, в зависимости от того, обязующими, запрещающими или уполномочивающими являются такие нормы.

Ключевые слова: Конституция Украины, Основной Закон, реализация, правовая норма, правоотношения.

In the article is explored the interaction of constitutional norms and constitutional legal relations during realization of the Basic Law. Are determined the features of realization of the general constitutional norms on several levels. Is noted that the constitutional norms are realized within relationships or outside of them, depending on the binding, prohibiting or authorizing are norms.

Key words: Constitution of Ukraine, Basic Law, realization, legal norms, legal relations.

Постановка проблеми. У механізмі реалізації Конституції України одне з основних місць займають конституційні норми. Як конструктивний елемент норми взаємодіють з іншими складниками механізму, зокрема суб'єктами реалізації Конституції, конституційними правовідносинами. У залежності від внутрішнього ставлення суб'єкта до правореалізаційного процесу та від характеру його дій визначається успішність процесу. Також правові норми тісно взаємодіють із конституційними правовідносинами. Цей зв'язок у науці викликав ряд дискусій, зокрема досліджувався він і на рівні правового регулювання, і на рівні реалізації права. При цьому погляди науковців різняться від позиції нерозривності процесу реалізації норм у правовідносинах до виділення різних рівнів реалізації та, відповідно, різної ролі правовідносин на кожному з таких рівнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню процесу взаємодії норм та правовідносин присвятили свої наукові здобутки такі вчені, як Ю.І. Гревцов, М.І. Козюбра, В.Й. Лучин, Ю.С. Решетов, О.Ф. Скакун, Ю.М. Тодика, Ю.С. Шемшученко, Л.С. Явич та інші. Однак у контексті реалізації Конституції України зазначений зв'язок науковцями не було проаналізовано, що зумовлює актуальність даної статті.

Отже, **метою статті** є визначення особливостей взаємодії конституційно-правових норм та конституційних правовідносин у процесі реалізації Основного Закону.

Виклад основного матеріалу. На процес взаємодії норм Конституції та конституційних правовідносин впливають їх особливості. Визначальними для процесу реалізації є такі ознаки конституційних правовідносин, як загальний, установчий характер, що вимагає вирішення питання про реалізацію конституційних норм виключно у правовідносинах або поза ними; неіндивідуалізований характер; специфічний суб'єктний склад (особливими суб'єктами в них є народ і держава); виникнення конституційних правовідносин не завжди залежить від волевиявлення їх суб'єктів, досить часто вони є наслідком дії певних об'єктивних фактів; конституційним правовідносинам притаманний особливий зміст, вони виникають у найважливіших сферах суспільних відносин.

Своєрідність загальних правовідносин полягає в тому, що для їх виникнення не потрібно інших обставин (юридичних фактів), окрім існування самого суб'єкта – носія загального права або загального обов'язку. Це не конкретні, індивідуалізовані зв'язки між невизначеними особами, а специфічний стан, у якому знаходиться суб'єкт і який визначає його загальний стан щодо всіх інших осіб. Окремі суб'єктивні права, зокрема ті, що впливають безпосередньо із закону, можуть не входити і не бути спочатку елементами конкретних, чітко індивідуалізованих правовідносин, при цьому охоплюються більш загальними, постійними правовідносинами між державою і особою, а також між окремими особами. Таким чином,

особливість загальних правовідносин полягає в тому, що суб'єктивні права, що становлять їх зміст, виникають без будь-яких юридичних фактів, безпосередньо із закону, а також вони можуть опосередковувати зв'язок особи та держави [1, с. 29].

Позиції противників ідеї виділення загальних правовідносин зводяться до того, що суб'єктивні права не можуть автоматично виникати безпосередньо із правової норми і знаходитись поза межами правовідносин. Окрім того, загальна норма права не може поза межами юридичних фактів ні наділити суб'єктів правами та обов'язками, ні звільнити їх від наявного правового зв'язку [2, с. 27].

Характеру конституційно-правового регулювання, своєрідним рисам цього виду правового впливу на суспільні відносини найбільше відповідає конструкція загальних правовідносин як форми юридичних зв'язків між державою й іншими суб'єктами правового спілкування. Зіставляючи свою поведінку з вимогами Основного Закону, відповідні суб'єкти стають учасниками загальних конституційних відносин. Коло суб'єктів таких правовідносин чітко не визначене та не обмежене. Загальні правовідносини носять статутний характер, виражають загальноправове становище суб'єктів, їх взаємодію, відповідальність один перед одним і перед державою [3, с. 91]. Вони опосередковують найбільш важливі, стабільні відносини, що утворюють основу суспільного та державного ладу (відносини щодо здійснення державної влади, державного устрою); виникають безпосередньо на основі Конституції і діють у максимально широких часових і просторових координатах, які збігаються з діями самої Конституції. Саме в загальних конституційних правовідносинах закладено витoki інших галузевих правовідносин. Що ж стосується конкретних конституційно-правових відносин, то для них характерна чітка визначеність суб'єктного складу, їх прав та обов'язків, а також відповідних взаємовідносин між суб'єктами.

Прихильники теорії загальних (або, як їх ще називають, абсолютних) правовідносин відстоювали позицію реалізації правових норм лише в межах правовідносин та виключали можливість реалізації поза ними. З одного боку, теорія загальних правовідносин дає відповідь на питання щодо способу реалізації низки конституційних норм загального характеру, в той же час загальні правовідносини позбавлені таких ознак будь-яких правовідносин, як індивідуальний, вольовий характер. По суті всі особи є суб'єктами певних правовідносин лише в силу того, що правова норма поширила на них свою дію, а якщо врахувати, що правові норми реалізуються у правовідносинах, то звідси слідує, що всі норми права з моменту їх вступу в дію автоматично реалізуються. Розуміємо, що у дійсності для реалізації правової норми, як і для вступу суб'єктів у правовідносини, повинно бути їх волевиявлення. Жодні правовідносини не виникають лише в силу дії правової норми.

На підтримку реалізації правових норм у загальних правовідносинах науковці виокремлюють їхні ознаки. Такі правовідносини:

1) виникають на основі загальних норм (насамперед на основі норм Конституції) і мають загальний, що охоплює всіх адресатів таких норм, характер;

2) є триваючими правовідносинами, їх тривалість визначається тривалістю дії самої правової норми і наявністю відповідних суб'єктів;

3) є базовими правовими відносинами в механізмі дії права (механізми правової комунікації), підставою для виникнення і функціонування конкретних правовідносин [4, с. 759–760].

Компромісну позицію щодо виокремлення загальних та конкретних правовідносин та реалізації правових норм виключно в них або ж можливості реалізації правових норм поза межами правовідносин науці запропонував Ю.І. Гревцов. На думку вченого, низка об'єктивних чинників у правовій сфері робить необхідним деяке уточнення змісту самого поняття реалізації права. Відповідно до загальнопоширеного розуміння реалізація права – це втілення у життя вимог юридичних норм у діях суб'єктів права, що виражається у використанні, виконанні, дотриманні, а також застосуванні юридичних прав і обов'язків, встановлених нормами об'єктивного права. Однак надзвичайно важливий аспект при такому розумінні все-таки залишається поза увагою. Йдеться про те, що закріплення в об'єктивному праві різних структур суспільних зв'язків та фіксування громадянства, правоздатності, встановлення і здійснення загальних прав і юридичних обов'язків – це теж реалізація права, найважливіша сторона дії права, яка безпосередньо пов'язана не тільки з використанням загальних прав і обов'язків особами, але спрямована також на організацію умов і передумов для подальшого здійснення конкретного кола юридичних прав і обов'язків усіма суб'єктами права. Розглянуту сторону реалізації права можна пов'язувати з формуванням правової основи, організаційно-правових засад, без яких реалізація права необхідного результату може і не дати [5, с. 56].

З урахуванням вказаного процес реалізації права науковець пропонує розглядати на двох етапах: перший етап – дія права відбувається у процесі видання різних законодавчих актів. Тут між державними органами можуть виникати правовідносини, проте не матеріального, а організаційно-процесуального характеру, в межах яких відбувається здійснення процесуальних прав і обов'язків. Відмінною рисою цих правовідносин є те, що вони спрямовані на організацію передумов для здійснення матеріальних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків та виникнення матеріальних правовідносин. Подібна дія права і похідних від нього процесуальних правовідносин має на меті закріплення суспільних зв'язків і правових структур, а також установа процедури, порядку і умов для належного використання матеріальних юридичних прав і обов'язків. Другий етап пов'язаний, по-перше, зі здійсненням основних елементів правового статусу, закріпленого на початковому етапі правового регулювання (правоздатності, деяких конституційних прав і обов'язків, абсолютних прав тощо). По-друге, відбувається перший порух

у напрямі реалізації таких складних суб'єктивних прав, як, наприклад, право на працю, освіту, медичне обслуговування тощо. Здійснення права на другому етапі охоплюється першою формою реалізації права поза правовідносинами в межах попередньо організованих правових суспільних зв'язків, за допомогою дотримання і використання громадянами, посадовими особами та організаціями юридичних прав. По-третє, найважливішим змістом цього етапу дії права є здійснення права у правовідносинах за допомогою таких способів, як застосування норм права, виконання обов'язків і використання наданих прав [5, с. 57].

Таким чином, у процесі реалізації права Ю.І. Гревцов пропонує виокремлювати такі елементи, як правові зв'язки і правовідносини. Спочатку на основі законодавчих актів між суб'єктами виникають правові зв'язки, які формують передумови для подальшої реалізації права, цей процес відбувається поза межами правовідносин і лише згодом перетікає у правовідносини.

Щодо виділення абсолютних і загальних правовідносин вчений стверджує, що визнавати існування відносин, подібних абсолютним, змушені ті науковці, які заперечують можливість реалізації права поза правовідносинами, вважаючи суб'єктивне право елементом то відносного, то абсолютного правовідношення [5, с. 57].

С.М. Брагусь на прикладі права власності довів, що саме по собі абсолютне право існує поза межами правовідносин і не потребує конструкції абсолютного правовідношення, реалізуючись у безлічі конкретних правовідносин. Прагнення не помічати відмінності між суспільним зв'язками і суспільними відносинами приводить до єдиного можливого в такому разі рішення: процеси, зафіксовані досить тонко на рівні громадських правових зв'язків, «підтягуються» і «прив'язуються» штучно до більш розвиненого рівня – стадії зрілих суспільних відносин. Суб'єктивне право і юридичний обов'язок, що реалізуються у правових відносинах, стають невід'ємними їх елементами. Однак це не означає, що суб'єктивне право необхідно завжди розглядати лише як елемент правовідносини. Воно може існувати і здійснюватися поза правовідносинами, у рамках правових зв'язків [6, с. 78].

Якщо підсумувати висвітлені наукові позиції, можемо дійти висновку, що теорія реалізації правових норм виключно у правовідносинах не враховує низки ознак, що їм притаманні, таких як індивідуальний характер відносин, наявність волевиявлення суб'єктів щодо вступу у правовідносини, двосторонній характер зв'язку між суб'єктами тощо. Згідно із цим підходом правова норма з початку її дії втілена в загальних правовідносинах, а отже – реалізована, що приводить до ототожнення понять дії правової норми та її реалізації, хоча, на нашу думку, існує суттєва різниця між цими процесами. Дія норми права є лише передумовою для її реалізації.

У літературі зазначається, що одна з форм реалізації норм права за межами правовідносин – це

утримання від дій, заборонених правом. Окремі автори відстоюють позицію, що правові заборони реалізуються не тоді, коли вони порушені (і коли, відповідно, виникають правовідносини), а в повсякденному житті, коли суб'єкти права не вчиняють дій, щодо яких у праві є відповідна заборона [7, с. 32].

На думку В.Й. Лучина, у такій позиції допущено змішання різних видів правовідносин. У разі дотримання правової заборони, відповідності її вимогам поведінки соціальних суб'єктів правовідносини існують, але з тією особливістю, що у процесі їх розвитку юридичний зв'язок передуює виникненню конкретних реальних відносин. При позитивному способі реалізації конституційної заборони загальне охоронне правовідношення не менш реальне, ніж при негативному, коли порушена заборона і конституційне правовідношення, яке виникло в результаті такого порушення, постає в якості форми реалізації конституційної відповідальності [8, с. 103–104].

На нашу думку, у разі дотримання правової норми-заборони можуть виникати певного роду зв'язки між суб'єктами права, однак конституційні правовідносини при цьому не виникають. Аналогічно як і при реалізації зобов'язуючої норми, яка вимагає від суб'єкта утриматись від вчинення певних дій. Однак у разі порушення заборони чи невиконання зобов'язання, передбаченого нормою права, виникають правовідносини щодо притягнення суб'єкта до відповідальності.

Компромісне вирішення наукової дискусії щодо характеру взаємодії конституційних норм та правовідносин у процесі реалізації Основного Закону запропонував Ю.С. Решетов. Зокрема, науковець у впливі норми права на вольову поведінку людей виділив два напрями: а) закріплення в диспозиції норми моделі поведінки, якої зобов'язані дотримуватися адресати норми; б) встановлення в нормі права заходів впливу (санкції) у випадку її невиконання. Відповідно було запропоновано виділяти два елементи, дві сторони реалізації правових норм. Перша охоплює поведінку людей, через яку здійснюються диспозиції норм. Друга виражається у поведінці, що реалізує санкції норм [9, с. 24].

Виділення двох сторін, елементів у змісті реалізації правових норм дозволила вченому говорити про два рівні реалізації права. Реалізацію правових норм на першому рівні умовно запропоновано назвати «нормальною реалізацією», на другому – «забезпечувальною реалізацією». Виокремлення двох рівнів реалізації, розкриття їх взаємодії дозволяє глибше проникнути в механізм реалізації права, повніше усвідомити значення правовідносин у цьому механізмі [9, с. 24].

За характером приписів правових норм, за способами їх впливу на поведінку людей норми права поділяються на зобов'язуючі, забороняючі та уповноважуючі. Якщо розглянути вказані норми з урахуванням нормального та забезпечувального рівнів їх реалізації, можна отримати такі результати.

Реалізація зобов'язуючих норм на першому рівні полягає в здійсненні передбачених диспози-

цією норми вчинків, що мають позитивний зміст. Як правило, в таких ситуаціях складаються правові відносини. Разом із тим деякі зобов'язуючі норми реалізуються на першому рівні поза межами правових відносин, тобто суб'єкти не виконують передбачених нормою зобов'язань, у такому разі реалізація переходить на другий рівень – забезпечувальний. На другому рівні відбувається застосування санкцій більшості зобов'язуючих норм, що примушує суб'єкта до вчинення позитивних дій, передбачених диспозиціями [9, с. 25].

Реалізація заборонних норм полягає в утриманні від вчинення небажаних дій, у пасивній поведінці. Такі юридичні приписи реалізуються, коли наявне їх добровільне виконання [10, с. 111]. Реалізація заборонних норм на першому рівні відбувається поза межами правовідносин. Правова заборона реалізується не тоді, коли вона порушена (і коли, отже, виникають правовідносини), а в повсякденному житті, коли суб'єкти права не вчиняють дій, щодо яких у праві встановлена відповідна заборона, узгоджуючи тим самим свої вчинки з вимогами юридичних норм. Призначення правових заборон – у загальному попередженні асоціальних вчинків. Зазначена мета досягається шляхом встановлення загальних юридичних обов'язків не чинити певних дій. Реалізація таких обов'язків не передбачає конкретного зв'язку, конкретної взаємодії між особами, наділеними певними правами і обов'язками. Відсутній і правовий зв'язок між суб'єктом і державою. Правовідносини між ними виникають тоді, коли правова заборона порушується. Тільки з цього моменту у держави з'являється право застосовувати примусову силу до порушника правової заборони [9, с. 25].

Під час характеристики реалізації правових заборон через правові відносини практично неможливо визначити галузеву приналежність таких правовідносин. Немає підстав стверджувати, що під час утримання від заборонених нормами, наприклад, кримінального права дій особи вступають у кримінально-правові відносини [9, с. 25].

Реалізація заборонних норм на другому рівні пов'язана зі встановленням правових відносин. Порушення заборони означає, що норма права «не спрацювала» на першому рівні. Це спричиняє необхідність її здійснення на другому – забезпечувальному рівні. Не погоджується Ю.С. Решетов і з позицією, що заборонні норми реалізуються не тоді, коли хтось порушує їх, а коли утримується від вчинення передбачених ними дій. При утриманні від учинення заборонених дій втілюються в життя лише диспозиції заборонних норм. Реалізація ж їх санкцій передбачає протиправну поведінку. Звичайно, сама по собі така поведінка не може реалізувати норми. Це досягається тільки правомірною поведінкою [11, с. 9]. Однак порушення заборони спричиняє реалізацію заборонної норми на другому рівні. Тут вона пов'язана з учиненням активних дій. Природно, що законодавець зацікавлений в тому, щоб реалізація правових норм обмежувалася першим рівнем. Однак реалізація санкцій – необхідний та вагомий

засіб забезпечення нормальної реалізації правових норм [9, с. 26]. Саме реалізація санкції спричиняє ефективний вплив на поведінку суб'єкта, мотивуючи його в подальшому до правомірних дій, теоретична ж можливість застосування покарання за неправомірну поведінку лише частково виконує свою забезпечувальну функцію.

Реалізація уповноважуючих норм на першому рівні відбувається тоді, коли суб'єкти вчиняють дії, передбачені правовою нормою, не виходячи за межі дозволеного. Багато з цих норм на першому рівні реалізуються через правові відносини. Здійснення суб'єктивних прав, передбачених цими нормами, залежить від вчинення певних дій з боку зобов'язаних осіб. Причому реалізація таких прав передбачає прояв ініціативи зі сторони уповноважених суб'єктів. Зобов'язана ж сторона в такому разі повинна виконати передбачені нормою права вимоги, хоча і не зобов'язана проявляти ініціативи у виконанні своїх обов'язків [9, с. 27]. Що стосується реалізації уповноважуючих правовідносин на другому рівні, то вона пов'язана зі зловживанням правом на першому рівні. Також другий рівень спрацьовує, якщо виникли певні перешкоди у реалізації права на попередньому рівні, хоча суб'єкт вчинив усі необхідні для того дії. Як правило, уповноважуючі норми як на першому так і на другому рівні реалізуються через правовідносини.

Запропонована Ю.С. Решетовим дворівнева реалізація правових норм, на нашу думку, є прийнятною та може бути застосована під час визначення місця правовідносин у механізмі реалізації Конституції з єдиним застереженням щодо заборонних норм. Вважаємо, що позиція науковця щодо завершеності процесу реалізації норми-заборони у разі реалізації як диспозиції, так і санкції є передчасною. Реалізація правової норми є повноцінною, завершеною тоді, коли досягнуто мету реалізації. Заборонні норми мають на меті не допустити вчинення суб'єктом діянь, що ними визначені. Таким чином, мета процесу реалізації норми-заборони досягається у процесі дотримання правової заборони – реалізації диспозиції статті. Що стосується санкції, то її реалізація забезпечить мету реалізації усієї норми лише в тому разі, якщо в майбутньому суб'єкт, що порушив норму, а також інші суб'єкти будуть її дотримуватись.

Висновки та пропозиції. У процесі реалізації Конституції її норми реалізуються як у межах правовідносин, так і поза ними, в залежності від типу норми, яка реалізується (уповноважуюча, зобов'язуюча чи забороняюча). Свої особливості реалізації мають і загальні конституційно-правові норми, вони реалізуються на двох рівнях – на першому виникають правові зв'язки між суб'єктами реалізації, і лише згодом, коли суб'єкти набувають конкретних прав та обов'язків, виникають правовідносини. Загалом роль правовідносин у процесі реалізації Основного Закону не варто недооцінювати, оскільки саме виникнення останніх свідчить про успішність та ефективність досліджуваного процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Наменгенов К.Н. Абсолютные и относительные изобретательские правоотношения / К.Н. Наменгенов. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1978. – 238 с.
2. Красавчиков О.А. Юридические факты в гражданском праве / О.А. Красавчиков. М.: Госюриздат, 1958. – 185 с.
3. Беликов А.Н. Современные проблемы реализации конституционных норм в Российской Федерации: Дисс. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук : 12.00.02 / А.Н. Беликов. – Москва, 2008. – 208 с.
4. Поляков А.В. Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход / А.В. Поляков. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 845 с.
5. Гревцов Ю.И. Проблемы теории правового отношения / Ю.И. Гревцов. – Л.: изд. ЛГУ, 1981. – 85 с.
6. Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права / С.Н. Братусь. – М.: Госюриздат, 1963. – 196 с.
7. Матузов Н.И. Общие правоотношения и их специфика / Н.И. Матузов // Правоведение. – 1976. – № 3. – С. 23–33.
8. Лучин В.О. Конституционные нормы и правоотношения / В.О. Лучин. – М.: Юнити, 1997. – 159 с.
9. Решетов Ю.С. Реализация норм права и правоотношения / Ю.С. Решетов // Правоведение. – 1976. – № 6. – С. 24–30.
10. Явич Л.С. Право и общественные отношения / Л.С. Явич. – М.: Юрид. лит., 1971. – 152 с.
11. Лазарев В.В. Применение советского права / В.В. Лазарев. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1972. – 200 с.